

Over de rol van de persoonlijkheid in de geschiedenis

(of de neus van Cleopatra)*

H. W. VON DER DUNK

Zou de wereld er vandaag anders uitzien als de bom in Münchens Bürgerbräukelder op 8 november 1939 een half uur eerder en met de gewenste precisie was ontploft? Zou de breuk tussen het Westen en de Sovjetunie voorkomen zijn als de cerebrale arteriën van Franklin Roosevelt het niet op 12 april 1945 hadden begeven, maar nog twee jaar langer hun plicht hadden vervuld? Zou de Vietnamoorlog in de kiem gesmoord en bezworen zijn als Lee Oswald op 22 november 1963 zijn geweer enkele centimeters te veel naar links had gehouden toen hij schoot?

De betekenis van de persoonlijkheid, de vraag naar de invloed van de enkeling op het historische proces behoort tot die onverslijtbare debatstoffen waar we telkens opnieuw de tanden in kunnen zetten, zonder er ooit doorheen te bijten. De drie voorbeelden zijn slechts moderne varianten op het aloude motief van de neus van Cleopatra.

Elk antwoord hypothetisch van aard

Ik kan me dan ook voorstellen dat u lichte of ook zeer merkbare onlustgevoelens voelde opkomen bij een thema waarbij de grens tussen zinvolle opmerkingen en oncontroleerbaar gezwam vloeiend is. Laat ik daarom beginnen met enkele mogelijke verwachtingen de bodem in te slaan: een definitief antwoord, althans een antwoord dat op wetenschappelijke en verifieerbare argumenten berust op de vraag naar de betekenis van de persoonlijkheid, is per definitie onmogelijk. Ik behoeft dat nauwelijks toe te lichten. We kunnen de geschiedenis niet naspelen als een schaakpartij. De historicus kan niet experimenteren, doch slechts constateren en beschrijven.

Nu betekent dat laatste echter ook noodgedwongen verbanden leggen, ergo: verklaren. Maar verifieerbaar zijn die verklaringen niet; althans niet voor zover ze uitstijgen boven het fysieke vlak of boven het directe causale verband dat altijd bestaat tussen een handeling en degene die die handeling verricht. Dat het schot van Oswald de oorzaak is geweest van Kennedys dood, zal ook de fysicus van

de historicus aannemen. Dat Kennedys dood de oorzaak of ook maar één oorzaak is geweest van de toenemende onvrede bij de Amerikaanse jongeren en de spanningen binnen die hele samenleving, is een bewering die lang niet elke historicus van de historicus zal slikken en die eerder een verhit debat zal ontketenen.

Eerlijkheidshalve moet ik er trouwens direct aan toevoegen dat dit voorbeeld alweer niet sluitend is - er zijn nauwelijks sluitende voorbeelden in ons vak - omdat er mensen zijn die betwijfelen dat Oswalds kogel de oorzaak of de enige oorzaak van Kennedys dood is geweest. Maar die twijfel berust niet op twijfel aan de wetmatigheden waaraan een gewerschot is onderworpen.

Doch waar het hier even om ging: uitspraken over de betekenis van de enkeling zijn niet toetsbaar, berusten op een waarschijnlijkheidsrekening, en hoe verder we zijn invloed trachten te volgen, hoe groter het kader wordt waarin wij hem zetten, des te verder verwijderen we ons ook van elke verifieerbare basis, des te groter wordt de speculatie. Zij vermenigvuldigt zich zelfs een beetje naar analogie van de bekende anekdote over het schaakbord en de graankorrels. Grof gezegd, scheiden historici namelijk twee zeer verschillende soorten constatering af: de constatering dat een bepaalde figuur een bepaalde beslissing nam of handeling verrichtte - bijv. Roosevelt formuleerde op de persconferentie van 24 januari 1943 te Casablanca zijn eis van 'unconditional surrender' aan de Asmogendheden - en de constatering dat een beslissing speciale gevolgen had, waarbij de speculatie aanzwelt al naar gelang we die gevolgen weer volgen op hun weg - bijv. Roosevelts mededeling heeft de oorlog verlengd, omdat de tegenstanders zich nu wel met hun regimes moesten identificeren. Die capitulatie-eis zal in geen behoorlijk verhaal over de Tweede Wereldoorlog ontbreken. Evenmin kunnen we over de uitwerking zwijgen. Maar terwijl Roo-

[*] Voordracht gehouden bij de opening van de tiende Leergang Buitenlandse Betrekkingen op 20 september 1974.

sevelts verklaring als zodanig een verifieerbaar factum was, is de uitwerking onmeetbaar en ongrijpbaar, hoeveel reacties we ook vergaren. Er vindt hier een dermate explosieve multiplicatie van oorzakelijke verbanden plaats, waarbij elk effect talloze nieuwe effecten teweegbrengt, doch omgekeerd ook effecten van geheel andere oorsprong op zijn pad ontmoet, dat we direct de vaste greep op de causaliteit verliezen.

Een voorbeeld: de 'unconditional surrender' eis

We beperken ons ertoe om dan maar enkele causale reeksen, die we op grond van ons denkraam wezenlijk achten, uit dit geheel te lichten. En deze machteloosheid onthult zich nog veel genadelozer, de speculatie zwelt tafoenachtig aan, zodra we naar de betekenis en rol van het individu Roosevelt vragen. Ook hier een kleine concrete toelichting: het staat nagenoeg vast ('nagenoeg' moet ik trouwens alweer zeggen, want ik baseer me op de literatuur, die zich weer in hoofdzaak op Churchill baseert in deze) - maar goed: nagenoeg vast dat de president zijn eis, al improviserend en zonder een afspraak met Churchill of met anderen, bij die gelegenheid eruit heeft geflapt. Waarmee natuurlijk niet gezegd is dat hij, dat men over die eis van tevoren niet zijn gedachten had laten gaan. Natuurlijk had men dat! Maar tot die formule en slotsom was men *samen*, in *officieel beraad* in elk geval *zó* niet gekomen.

We mogen aannemen dat een geheel ander man als Truman bij die gelegenheid niet zo ver was gegaan. Truman miste de zwier en het zonnige vertrouwen in de natuurlijke goede afloop der dingen, en vooral in het eigen vermogen om die te realiseren, die een soort grondstemming van Roosevelt's politiek vormden en hem tot dit soort improvisaties verleidden. Ik wil niet beweren dat Truman niet in de goede afloop der dingen geloofde, maar hij zag die afloop toch meer als beloning, nadat ieder taai en nauwgezet zijn plicht had gedaan met de tanden op elkaar.

Maar uiteraard: wat ik hier beweer is en blijft een hypothese. En zelfs als ik kon bewijzen dat geen ander zich zoals Roosevelt tot zo'n onvoorbereide uitspraak had laten verleiden, dan heb ik nog niet de betekenis van zijn improvisatie aangegeven. Wie zegt dat Truman niet bij een andere gelegenheid en dan *na* zorgvuldig beraad terdege officieel die eis had geformuleerd? We weten dat de geallieerden benauwd waren voor een herhaling van 1918, toen Wilson met zijn veertien punten voorspiegelingen had gedaan die later niet te verwerklijken bleken,

waardoor hij en zijn bondgenoten zich in tegenspreken verstrikten en de Duitsers de kans gaven hen van dubbelhartigheid te betichten.

Roosevelts mededeling was dus wel onvoorbereid, maar daarom nog niet in strijd met de algemene gevoelens en overwegingen die Amerikanen én Engelsen op dat moment koesterden. Is ergo onbewijsbaar, zelfs onwaarschijnlijk, dat zonder Roosevelt geen 'unconditional surrender' zou zijn afgekondigd, nog oneindig veel oeverlozer wordt de speculatie over de gevolgen van het uitblijven van zo'n eis. Zouden de Duitsers dan inderdaad eerder bereid én in staat zijn geweest de nazi's naar de duivel te jagen, zodat de vrede al in 1943 of 1944 tot stand was gekomen? Een toch uiterst nuchter en reëel man als Charles Bohlen verkondigt in zijn memoires met grote stelligheid dat Roosevelt's beslissing de ernstigste fout uit diens hele loopbaan was.

Dit soort puur speculatieve beweringen komen we dagelijks tegen, ook bij politici die over het grootste gezag of de meeste macht beschikken. Beweringen waarop de strenge wetenschapsman reageert of behoort te reageren als de heilige Antonius, toen de duivel hem in vrouwengedaante wilde verleiden. Hoe is, wanneer bij één enkele beslissing van Roosevelt het effect al zo weinig exact te bepalen valt, dan nog een gefundeerde uitspraak mogelijk over zijn rol als geheel, waar het een keten van beslissingen over twaalf jaren betreft?

De onvermijdelijkheid van hypothesen

Maar daarmee zijn we er niet van af! We kunnen ons bij de beschrijving en analyse van het verleden niet beperken tot vraagstellingen waarop een definitief of althans een voor honderd procent gefundeerd antwoord mogelijk is. Het is de vloek en tevens de onweerstaanbare charme van de geschiedenis dat zij ons dwingt om ook met de per definitie onoplosbare vragen te worstelen. En de historicus is geen heilige Antonius, die weerstaat. Integendeel: hij omhelst. Of laat ik het zo zeggen: degenen die weerstaan, zullen dan ook in het klooster van een puur kwantitatieve of factografische geschiedschrijving belanden, en hoe benijdenswaardig het kloosterleven ook mag zijn, het bestaat wél bij de gratie van het isolement. Het politieke en sociale gebeuren, dat de historicus beschrijft en doorgrondt, is zelf immers ook mede tot stand gekomen op grond van speculaties, hypothesen, concepties die zich aan de ratio onttrekken. Elke staatsman handelt dagelijks op grond van gedeeltelijk nooit te verifiëren premissen. (Het niveau van ons han-

delen en denken wordt bepaald door de wijze waarop wij, vanuit de onvermijdelijke grondaxiomata, erin slagen alle secundaire premissen kritisch door te lichten en hun aantal te beperken.) Zonder veronderstellingen en hypothesen is geen politiek handelen en ook geen politiek denken mogelijk. Slechts wie het risico loopt bokken te schieten, kan ooit in de roos mikken. Op die dagelijkse hypothesen, die het politieke handelen en de reacties meebepalen, berust nu ook onze visie op het individu. We kunnen er geen definitief antwoord op geven, om een voorlopig antwoord komen we nooit heen, en de historicus die, uit afkeer voor hypothesen en waarschijnlijkheidsredeneringen, dit hele vraagstuk radicaal omzeilt, stoot een deel van zijn onderzoeksterrein daarmee in het donker.

Over het belang van deze kwestie in de dagelijkse politieke praktijk kan ik kort zijn. Elke politicus, elke staatsman tracht altijd zo snel mogelijk een zo goed mogelijk beeld van de persoon van zijn belangrijkste mede- en tegenspelers te vormen. Wie verzuimt zich van tevoren te informeren, heeft zijn huiswerk niet goed gedaan. Mensenkennis en mensenbehandeling golden als essentiële, zo niet als dé essentiële, gaven waarover een diplomaat behoorde te beschikken. Wat de politicus wil volbrengen, moet hij mét en door middel van mensen volbrengen. In alle politieke memoires spelen de individuen waar de auteur mee te maken had, dan ook een rol, soms een hoofdrol, en aan hun invloed wordt de grootste betekenis toegerekend. Stilzwijgend gaan de meesten in de praktijk ervan uit dat het individu altijd een bepalende factor is.

Dat geldt ook voor de grote 'men', de publieke opinie, die zich altijd aan gezichten oriënteert. En de pers speelt hierop in. Bij elke wisseling van regeringsleider gaat er een golf van speculaties door de krantenwereld, wat de nieuwe koers zal zijn; zo groot is de betekenis die spontaan aan de persoon aan de top wordt toegekend. En gewoonlijk belooft elke nieuwe leider het binnenland dat alles beter zal worden, en het buitenland dat alles bij het oude zal blijven.

Het spreekt overigens vanzelf dat de individuele factor lang niet op alle terreinen dezelfde betekenis heeft. Diplomaten, die met elkaar moeten onderhandelen, zullen zich meer voor de psyche van de tegenspeler interesseren dan vijandelijke generaals, die elkaar over een breed kanaal beschieten. Doch dat daarmee ook de historicus tot een stellingname gedwongen wordt, is evident. Moet de geschiedschrijver van het fascisme zich uitvoerig of slechts marginaal of helemaal niet verdiepen in de individuen van Hitler, Mussolini, Himmler, Mussert?

Moet de historicus van de Koude Oorlog veel of weinig aandacht besteden aan de personen van Stalin, Churchill, Roosevelt, Truman, Molotov, Dulles?

Ook elke biografie gaat er stilzwijgend van uit dat zijn held als individu de aandacht verdient. Men schrijft geen boek over Kennedy wanneer men van mening is dat de dingen precies eender waren gelopen indien Nixon in 1960 had gewonnen. Of toch? In het laatste geval zouden alle beschouwingen over John Fitzgerald, over zijn kwaliteiten en defecten en de reacties die zijn persoon verwekte, achterwege moeten blijven als totaal irrelevant. Het zou dan echter een boek niet over Kennedy worden, maar over Amerika's 35ste presidentschap. Dat laatste is zeer wel denkbaar, en het zou ook een voortreffelijk werk kunnen zijn. Maar - en daar gaat het om - ook in dit geval heeft de schrijver onze vraag bij voorbaat beantwoord, zij het negatief: door de individuele factor als onbelangrijk te negeren.

Het antipersonalisme troef

Dat brengt me tot het tweede, het eigenlijke thema, waar ik nu verder op in wil gaan: de vraag hoe wij vandaag met het onoplosbare worstelen en welke consequenties dat zo al inhoudt. Degenen die de recente discussie over methode en doelstellingen van het vak geschiedenis een beetje hebben gevolgd, weten waar ik op doel. De gecombineerde invloed van het Franse structuralisme en de Duits-Amerikaanse maatschappijkritiek heeft een uitgesproken antipersonalistische optiek ingang verschaft. De aandacht heeft zich al geruime tijd verplaatst van het politieke en staatkundige vlak - waar we automatisch de handelende enkeling ontmoeten - naar de sociale en economische domeinen. De structuralisten, vooral de langzaamaan tot gapens toe bezworen Franse *Annalesschool*, leerden dat er een oppervlakte- en een dieptegeschiedenis bestond. De politieke gebeurtenissen waarbij de staatsman en diplomaat zichtbaar wordt, rekenden zij tot de oppervlakte ofwel tot de 'histoire événementielle'. Een leuke benaming, waarbij een rasechte structuralist dan een mond behoort te trekken als een wijnliefhebber die het over Coca Cola heeft. Niet het warrige gebeuren, maar de grote seculaire trends en processen verklaren de loop der dingen en vragen dus bovenal onze aandacht. En het marxisme, dat reeds lang had geleerd dat de socio-economische verhoudingen de basis van de samenleving vormen en het gebeuren bepalen, beleefde een krachtige opleving en sloot in zijn minachting voor de conventionele 'burgerlijk-liberale' geschied-

schrijving harmonisch aan bij de eis van de structuralisten om niet Cromwell, Napoleon of Bismarck te bestuderen, maar de graanprijzen, de geboortenoverschotten, de migraties en de verkaveling van de bouwgrond. Niet de handelende staatslieden, generaals, diplomaten, maar de context waarbinnen zij handelden, de maatschappelijke voorwaarden die hun doen bepalen en stuurden, zijn in de focus geschoven en daarnaast, in theorie althans, de anonieme massa's.

Demografische, statistische, economische en natuurlijk sociologische en politicologische studies van respect afdwingende omvang hebben ons veel over die onbekende context in vroeger eeuwen verteld. Al zijn de massa's, ondanks verwoede pogingen, nog altijd anoniem gebleven. Getuigenissen van Jan-met-de-pet himself en hoe hij zijn bestaan ervoer, hebben we niet of slechts indirect, voor zover de geletterden, de elites hem hebben beschreven of aan het woord gelaten. Structuralisten en radicalen roepen het zo met vereende kracht: weg met een geschiedschrijving die zich te veel met vooraanstaande figuren en gebeurtenissen bezighield. De vorsten, ministers, generaals plus maîtresses zijn veel minder belangrijk dan het grote geheel en dan hun onderdanen, waar zo bitter weinig naar is omgekeken. Weg met een geschiedschrijving 'van de elites voor de elites'! Het antwoord dat hier gegeven wordt op onze vraag, hoeveel aandacht de historicus aan de persoonlijke eigenaardigheden van een Hitler, Stalin, Churchill of de Gaulle moet besteden, zal dan ook luiden: vooral niet veel!

Brecht heeft in zijn 'Fragen eines lesenden Arbeiters' al de draak gestoken met de liberale geschiedschrijving, die almaar om de machtigen der aarde draaide: 'De jonge Alexander veroverde Indië. Hij in zijn eentje? - Caesar versloeg de Galliërs; had hij niet ten minste nog een kok bij zich? - Frederik de Grote won de Zevenjarige Oorlog. Wie won nog behalve hij?' enzovoorts.

De wortels van het antipersonalisme

Hieruit blijkt al dat dat antipersonalisme en de gemeenzame aanval op de politiek-staatkundige geschiedenis, die daarmee samenhangt, zowel een rationele als een emotionele oorsprong hebben. Het is *onjuist* om zoveel aandacht aan de eigenaardigheden van het individu Hendrik Colijn te spenderen; de heer Colijn had op de keper beschouwd maar een uiterst geringe invloed op de ontwikkeling, en wanneer Ruys de Beerenbroeck of De Geer of Marchant de desbetreffende kabinetten had voorgezeten, zou het lood om oud ijzer zijn ge-

weest, zullen de structuralisten zeggen. Het is *onbillijk* om zoveel aandacht aan zijn persoon te besteden, voegen daarentegen de radicalen met Brecht eraan toe. Pietje, de postbezorger van wijk IV, heeft evenveel recht op onze aandacht, zo niet meer, want Hendrik Colijn mocht zich tijdens zijn leven al zonnen in de aangename belangstelling van zijn landgenoten, terwijl Pietje het zijn bescheiden aards bestaan lang met een heel wat goedkoper merk sigaren moest stellen.

In het ene geval is dus meer ons inzicht, in het tweede ons sociaal rechtvaardigheidsgevoel in het spel. En toch hangen beide samen. Want het inzicht wordt door voorkeuren, sympathieën of aversies niet bepaald weliswaar, maar wel ingeperkt en gestuurd. Het antipersonalisme kan daarom een meer deterministische en een meer activistisch-revolutionaire tendens inhouden. In het eerste geval luidt de moraal: het is verkeerd om zoveel aandacht aan de persoonlijkheid te besteden, die irrelevant is. In het tweede geval: er dient niet zoveel aandacht aan de verkeerde persoonlijkheden te worden besteed, want niet leiders en elites, maar massa's en onderdogs verdienen onze belichting.

Dit antipersonalisme correspondeert uiteraard aan de huidige samenleving en enkele van haar meest klemmende problemen. Verstedelijking, technologische revolutie en emancipatie van de bevolking hebben grofweg tot twee soorten stelsels geleid: de democratie met haar pluralistisch partijensysteem en de totalitaire staat. Het mensbeeld is door dit alles sterk veranderd. Eén van de diepste oorzaken daarvan ligt in de vrijwel ongelimiteerde macht die de mensheid over de natuur heeft verworven. De mens ervaart zijn bestaan veel minder onderworpen aan hogere machten dan vroeger, ervaart zichzelf meer als autonoom wezen, sedert die hogere machten voor zijn technische agressie de wijk namen. Met alle heimwee naar het verloren goddelijke patronaat zo nu en dan en alle benauwdheid voor de eigen vermogens.

Het gevolg van die permanente sloping van de hemel, die in de 17de en 18de eeuw al begon, is dat het zwaarte- en oriëntatiepunt van ons bewustzijn en onze normen geheel op de aarde en bij onszelf terecht is gekomen. De wijze waarop wij met elkaar omgaan staat centraal. De groei en invloed van de sociale wetenschappen is daarvoor een maatstaf en bewijs. Ook de geschiedenis richt zich onder invloed daarvan meer en meer op 'de Maatschappij'. Die Maatschappij is het hoogste goed geworden: de ene grote vogel die een agnostisch geworden mensheid in de hand heeft gehouden, waar elkeen zich op beroept óf om zijn politiek, óf om zijn weten-

schappelijke werk te legitimeren, zoals de 19de eeuwse burger zich op het vaderland beriep en de vrome muzelman op Allah. Zij is het geworden ten gevolge van de emancipatie van de brede massa's én van een verlies van de transcendentale bindingen, dat met die emancipatie gepaard ging. De afbraak van de standenmaatschappij strekte zich uit tot de hemel. Een zeer paradoxale ontwikkeling: de ongekende autonomie van het menselijke vernuft, dat geen ondoorgrondelijke natuurkrachten meer zichtbaar tegenover zich schijnt te vinden, en die grotere vrijheid hebben de individuele autonomie en vrijheid echter weer opgeheven.

Immers: onze maatschappij en bovenal de Westerse democratie stoelen op het oude liberale vooruitgangsgeloof in de redelijkheid en perfectibiliteit van de mens; op het oude liberale geloof ook in de waarde van de persoonlijkheid. Dat geloof ligt ook vandaag nog steeds als credo ten grondslag aan onze democratie. Het legitimeert alle emancipatorische bewegingen en ideologieën. Doch het resultaat van dat geloof en van die succesvolle emancipatie is een maatschappij waarin de autonome persoonlijkheid nu juist veel minder spelruimte gekregen heeft. Het is het oude lied: vrijheid en gelijkheid zijn tweelingbroers, maar tweelingbroers die elkaar nooit kunnen verdragen. De ijzeren beperkingen die vroeger de natuur aan de menselijke wilsvrijheid en willekeur stelde, worden nu door de samenleving zelf gesteld, door dat geheel van vrijere en gelijkere individuen. Vandaar de veel grotere afhankelijkheid van de enkeling, ook de leidinggevende politici, van dit nieuwe geheel. Alleen in totalitaire staten is die wederzijdse afhankelijkheid verregaand doorbroken: de massa is opnieuw aan de wil van een kleine leidersgroep onderworpen. Maar dan toch in naam van het geheel, van vrijheid en gelijkheid, die door leider of partij worden verpersoonlijkt. Het dogma van de natuurlijke godgewilde ongelijkheid is ook hier taboe, en juist hier.

Het oude liberale mensbeeld zelf, het geloof in de autonomie van de persoonlijkheid, is door de sociale wetenschappen ten gevolge van die algemene onderlinge afhankelijkheid in de technologische samenleving echter als een lief sprookje ontmanteld. Het milieu, de historische context, de cultuur, de economische en sociale bindingen kwamen als bepalende krachten aan het daglicht. De enkeling als produkt én dienaar van de maatschappij . . . zo moest en moet zich de mens zien in een samenleving waarin de wederzijdse beïnvloeding, vooral door een ongekende permanente communicatie en informatie, immens is toegenomen en waarin ons bovenal de moeilijkheden die een door menselijk

kunnen en vernuft gefabriceerde wereld heeft veroorzaakt, bezighouden. En de historici projecteren die voorstelling prompt terug en komen er zo toe om ook in de Middeleeuwen, de Renaissance, de Barok die maatschappijgebondenheid te onthullen. Studies die de bepaaldheid aantonen, bevredigen het moderne vorsersgemoed; studies die daar niet in slagen, laten het gevoel achter dat de 'ware', dat wil zeggen: onze eigen, vraagstellingen niet naar behoren aan bod zijn gekomen.

Eenzijdigheden van het antipersonalisme

Is het dus onvermijdelijk en natuurlijk dat wij de aandacht meer en meer richten op de economische, sociale, structurele vraagstukken in de geschiedenis, we kunnen niet onverschillig blijven voor enkele gevolgen en eenzijdigheden. Het is met de mode, ook met de wetenschappelijke mode, als met een boot die scheef gaat liggen, zodra alle passagiers naar één kant samendrommen. En wel dreigt er een eenzijdigheid en perspectivische vertekening zowel naar het verleden toe als naar het heden.

Laat ik eerst nog even samenvatten: het liberale vooruitgangsgeloof en het vrijheids- en gelijkheidscredo hebben een geweldige emancipatie op gang gebracht, hand in hand met de technologische doorbraak. Gevolg daarvan was het verdwijnen van de oude transcendentale bindingen, doordat de natuur als ontzagwekkende tegenspeler ineenschrompelde. Maar gevolg was ook een grotere, voordien onbekende afhankelijkheid van de mensen onderling, waardoor dat oude liberale credo nu juist weer als mythe en fictie werd ontmaskerd. Gevolg was eveneens een nagenoeg uitsluitende oriëntatie op de maatschappij, op dit geheel van afhankelijke individuen, waardoor de individuele spelruimte werd beperkt. En dit leidde dan weer tot onze nieuwe geschiedbenadering: die domeinen waar de afhankelijkheid en machteloosheid van de enkeling het duidelijkst blijkt - de economische, sociale en structurele aspecten - verdienen onze aandacht, meer dan die gebieden waar de enkeling nog een zekere rol schijnt te spelen - de 'histoire événementielle', de grillige politieke geschiedenis, het verhaal van de gebeurtenissen.

Het antipersonalisme kan evenwel de toegang tot het bewustzijn en de beweegredenen van het voorgeslacht blokkeren. Want in de pre-industriële samenleving, in een dun bevolkte wereld, waarin de natuur nog als een veel grotere dagelijkse macht het bestaan bepaalde, speelden die aspecten in het bewustzijn van de mensen een veel geringere rol. De spelruimte voor persoonlijke willekeur en wilsvrij-

heid van de machtigen leek groter. Ik zeg: leek, want het waren buitenmenselijke machten die daar terdege paal en perk aan stelden. En daarnaast één veel vaster dwangbuis van tradities en normen. Terwijl het nu de actuele samenleving zelf is die die inperkende rol van de natuur en van het voorgeslacht heeft overgenomen.

Wat het heden betreft, zijn die perspectivische vertekeningen meer verborgen. Op het eerste gezicht frappeert dat dit antipersonalisme hand in hand gaat met een progressieve, op de toekomst gerichte ideologie, zoals ik liet zien. De progressief is in de geschiedenis geïnteresseerd, minder als schouwspel of als antiquarische liefhebberij, maar omdat hij er het inzicht in de processen hoopt te vinden, dat hij nodig heeft om de gewenste vernieuwingen en veranderingen te bewerkstelligen. Niemand kan vandaag onder de noodzaak van planning uit. En even onvermijdelijk draagt planning een abstract-generaliserend karakter. Aandacht voor de enkeling en zijn afwijkingen of eigenaardigheden leidt af en vertroebelt. Belangstelling voor het individuele en onverklaarbare is dan ook een typisch esthetische en tevens conservatieve trek. Idealisten en radicalen echter zijn moralisten of organisatoren. Zij zoeken 'de mens' en niet 'de mensen'. Waarmee niet beweerd is dat idealisten of radicalen niet ook hun conservatieve trekken kunnen vertonen.

De waarde van politieke geschiedenis

De neiging om de politieke historie tot de 'oppervlaktesgeschiedenis' te rekenen hangt dus samen met de toekomstgerichtheid van een generaliserend-planmatig denken, dat het van de socio-economische domeinen moet hebben, waar de enkeling uit het gezichtsveld verdwijnt. En daarmee ben ik langs een wellicht wat slingerende weg terug bij mijn apropos. Wie zich met de politieke geschiedenis bezighoudt, ontkomt niet aan de vraag naar de rol van de persoonlijkheid. Dat geldt ook voor het jongste verleden, en het is niet zonder enige pikanterie om te constateren dat sommige van de Amerikaanse revisionisten ten aanzien van de Koude Oorlog, ondanks hun maatschappijkritische en radicale ideologische instelling, nu juist aan dat individu - aan figuren als Truman, Leahy, Dulles, Harriman - een zeer grote en in dit geval zeer verderfelijke importantie toekennen.

Juist omdat we ons echter noodgedwongen op het speculatieve terrein begeven, is het instructief om te zien hoe de uitkomst, het antwoord altijd bepaald blijft door de richting waarin we vragen.

Zo kan ik met een dozijn van zeer acceptabele argumenten betogen dat de dood van Roosevelt op de breuk van de oorlogsalliantie geen of slechts een zeer gering effect had: 1 Oorlogsallianties plegen gewoonlijk uiteen te vallen zodra het doel is bereikt. Zelfs de zo verwante Grote Drie van Versailles gingen spoedig na volbrachte taak uiteen en de verhouding verkoelde snel. 2 De Oost-West-alliantie was onder een gemeenschappelijke dreiging in elkaar getimmerd, en het lag voor de hand dat ze losliet, gezien de lange, diepgewortelde Westers-Russische tegenstelling en de maatschappelijke en ideologische controverse. 3 Roosevelt's dood betekende niet dat een nieuwe ploeg het roer overnam. Integendeel, Truman werkte aanvankelijk met Roosevelt's staf en zag zichzelf als voortzetter van diens beleid. 4 De moeilijkheden begonnen al vóór Roosevelt's dood. Ik denk aan de gebeurtenissen in Roemenië en aan het Bernincident, terwijl ook de onoplosbaarheid van de Poolse kwestie en van de Duitse herstelbetalingen onmiddellijk na Jalta aan het licht kwamen. 5 Niet alleen waren al onder Roosevelt de moeilijkheden begonnen; we weten ook dat de president persoonlijk teleurgesteld was over Stalins houding, al liet hij dat om tactische redenen niet zo merken.

Wanneer ik daarentegen het belang van zijn dood wil beklemtonen, behoeft ik ook nog niet met de mond vol tanden te staan: 1 Roosevelt beschikte over een universele reputatie als staatsman van de hoop, van de toekomst, als een politicus die ook met een zeer lange teugel kon rijden. In een fase van heroriëntatie en opbouw, waarin niet gevochten maar onderhandeld diende te worden, was deze reputatie zelf een factor van belang. 2 Er is grond om aan te nemen dat ook de Russen in Roosevelt een man zagen waarmee samen viel te werken en die geen verborgen vijandige bedoelingen had, dat zij dus niet aan zijn oprechte coöperatiewil twijfelden; al mag de joyeus-improvisatorische stijl van de president, zijn gebrek aan detailkennis in allerlei zaken en zijn hang naar idealistische concepties voor de oude Kremlindespoort onwennig en bevreemdend zijn geweest. 3 Ook Roosevelt's reactie op de eerste moeilijkheden kan evenzeer naar de andere kant toe worden uitgelegd: als bewijs dat hij zich niet door zijn persoonlijke teleurstelling van zijn koers liet afbrengen. De bitse toon van een pin-nige schooldirectrice, die Truman kon aanslaan, zou hij niet hebben gebezigd. Wel zou een krachtig-pathetisch beroep op Stalin in zijn lijn hebben gelegen. Het is geenszins gezegd dat de dictator - die samenwerking met de VS niet alleen wenselijk achtte, maar broodnodig had voor de wederop-

bouw, mits dat niet de radicale opgave van zojuist veroverde machtsposities betekende - ongevoelig daarvoor zou zijn geweest. ⁴ Ook wanneer we met goede gronden aannemen dat de alliantie, hoe dan ook, uiteen zou zijn gebroken, blijft het denkbaar dat de snelle demonisering van de ander en het fundamentele schisma van de Koude Oorlog minder dreigende vormen hadden aangenomen. Is niet ook de latere ontspanning ten slotte weer het werk van enkele staatslieden, Chroesjtsjov, Kennedy, Bresjnev, Kissinger, geweest? En waarom kon dat toen wel?

Zo ongeveer zou de tegengestelde redentie kunnen luiden. Het antipersonalisme blijkt nu eenmaal moeilijker te handhaven, zodra we de socio-economische terreinen of de macrohistorie (de bestudering van de seculaire trends en processen) verlaten. Reden - nogmaals - waarom de politieke geschiedenis minder populair is bij progressieven en radicalen. Zij leent zich niet tot het opstellen van theorieën en tot die generalisaties die houvast bieden. Zij duwt ons direct met de neus op het onverklaarbare, op wat wij 'toeval' noemen of 'speling van het lot' of iets in die trant.

Autonomie en bepaaldheid van de enkeling

Maar al constateren we dat we dat individu in de politieke geschiedenis onmiddellijk ontmoeten, daarmee hebben we nog geen uitspraak gedaan over zijn betekenis als zodanig. Ook hier kan dat individu, conform de moderne maatschappijwetenschappelijke inzichten, als bepaald, als produkt, als uitwisselbaar worden begrepen en zijn daden en handelingen als gedicteerd door de omstandigheden en de ruimere context. De twee interpretaties van de betekenis van Roosevelts plotselinge dood kunnen dat verduidelijken. In het eerste geval immers ga ik ervan uit dat de machtspolitieke en ideologische tegenstellingen hun eigen automatisme en dynamiek hebben en dat alle essentiële beslissingen zich vanzelf aandienen, zodat het weinig uitmaakt of ze door Roosevelt, Truman, Eisenhower of Kennedy worden genomen. In het tweede geval ga ik ervan uit dat die tegenstellingen geen eigen grootheden zijn, doch niet los te denken van de handelende en verantwoordelijke politici; dat geschiedenis nog altijd door mensen wordt gemaakt. Scherper toegespitst luidt de vraag daarom: hoe groot is de vrijheidsmarge van de enkeling? In hoeverre handelt hij dwangmatig, is hij uitvoerder van noodzakelijke of onvermijdelijke beslissingen en in hoeverre schept hij telkens opnieuw constellaties, die

wij dan achteraf hoogstens als dwangmatig gelieven te kwalificeren?

Dat die vrijheidsmarge voor de leiders van een democratie geringer is dan voor een dictator spreekt vanzelf, en ze wordt geringer al naar gelang de democratie democratischer wordt, al naar gelang de meerderheid meer invloed uitoefent. Er staan in de jongste historie van Sovjet-Rusland een aantal bladzijden die zonder de persoonlijke geaardheid van Stalin onverklaarbaar blijven.

Maar een treffend voorbeeld wat een enkeling ook in de niet-totalitaire Westerse samenleving vermag, één van de meest intrigerende, vind ik altijd weer het geval de Gaulle: geen dictator, geen leider van een jonge natie die zich in een ontwikkelingsstadium bevindt, waarin dictatoren of volksleiders gedijen. Op het eerste gezicht een weerlegging van elke historische logica en een kolossaal anachronisme, zo weggelopen met lange schreden uit de 17de eeuw! Vanaf het moment dat hij het Elysée betrad, merkten Europa en de wereld, dat ze met een ander Frankrijk te maken hadden dan met dat naoorlogse van Schuman, Monnet, Mendès France. En hoe dit dwarse gaullistische Frankrijk de gang van zaken in de jaren '60 heeft beïnvloed, afgeremd, omgebogen, weten we allen. Eén weerbarstige jongen in de klas, en de hele klas reageert anders!

Doch ik kan die invloed van die ene weerbarstige jongen ook weer relativiseren. Ik kan er enerzijds op wijzen dat de Gaulle denkbeelden vertolkte die nog diep in de Franse traditie en mentaliteit waren verankerd, dat het meer zijn moed, zijn hooghartige openheid, zijn stijl waren waardoor hij zich van zijn voorgangers onderscheidde dan de substantie van zijn beleid. En anderzijds kan ik erop wijzen dat juist de Gaulle de grote dwangmatigheden zo plastisch liet uitkomen, doordat zijn fiere rebellie ertegen te pletter liep. Het sceptische, narcistisch-geïsoleerde grijzende Frankrijk van de 20ste eeuw kon nooit meer de 'Grande Nation' worden. De Gaulles klaroengeschal had alleen daar historische betekenis waar het een aftocht dekte: in Algerije. Die hoe dan ook gekomen was. Met of zonder klaroen. De enige man die luid aankondigde dat hij Frankrijk groter wilde maken, bleek de enige te zijn die het zonder ongelukken kleiner kon maken. De Gaulle dus een voorbeeld van wat een enkeling vermag en wat hij niet vermag; waar zijn politiek afstuit of liever omgebogen wordt naar een politiek die, hoe dan ook, gevoerd moest worden.

Niet het wat, maar het hoe

En van hier uit komt er dan toch enige partiële verheldering in onze vraagstelling: niet het *wat* - althans waar het de grote lijnen, de wezenlijke beslissingen en het lange-afstandsbeleid betreft - maar het *hoe* is afhankelijk van de persoonlijkheid. De partituur lijkt vast te liggen, maar het maakt wel enig verschil door wie, met welke modulaties en in welke tempi ze telkens noot voor noot in muziek wordt omgezet. Ook in een democratie. Geheel zuiver is de vergelijking helaas toch weer niet: Want tussen het wat en het hoe in de politiek bestaat een ongrijpbaar, maar onmiskenbaar verband, zoals tussen inhoud en vorm. De vorm van een beleid: dat wil zeggen de wijze waarop het wordt verkocht, gelegitimeerd, gemotiveerd, gekoppeld bovenal aan omvattende ideeën over de samenleving; aan welke idealen, verwachtingen, angstgevoelens, emoties het appelleert . . . die vorm is tevens deel van de inhoud en modelleert de inhoud. Het hoe verglijdt in het wat. De politieke vorm van vandaag zal de politieke inhoud van morgen weer beïnvloeden.

Wij moeten vandaag de historische, sociale, culturele bepaaldheid van de handelende enkeling ook in de politieke geschiedenis laten zien. We kunnen niet meer anders! Maar het is goed om niet te vergeten, dat die bepaaldheid nooit - per definitie nooit - volledig is. Of laat ik het bescheidener uitdrukken: dat zij voor ons a priori nooit in haar volledigheid toegankelijk is. Het beklemtonen van de bepaaldheid kan tot een atrofie van het persoonlijke verantwoordelijkheidsgevoel leiden, kan een legitimatie worden voor een passieve consumentenrol. Dat de rabiante maatschappijkritiek met haar anti-personalisme voor velen een vlucht uit de realiteit, en met name een vlucht voor de eigen verantwoordelijkheid betekent, laat zich ook zonder freudiaanse diepteblik gemakkelijk inzien.

De waarde van de politieke geschiedenis en van de wat bespote 'histoire événementielle' is o.a. daarin gelegen dat zij ons een onmisbare en genadeloze controle aan de hand doet op alle aan de macrohistorie ontleende theorieën en filosofieën, doordat zij ons juist zo onverbiddeijk stoot op dat in laatste instantie nooit geheel in factoren te ontbinden en te verklaren verschijnsel van de handelende enkeling en ons zo eraan herinnert dat de toekomst altijd open blijft, omdat de mens zich steeds opnieuw aan zijn eigen zelfanalyse onttrekt.

Adelphi Papers

Uitgegeven door het International Institute for Strategic Studies te Londen

- no. 65: Soviet-American Relations and World Order: Arms Limitations and Policy.
- no. 70: Europe and America in the 1970's. I: Between Détente and Confrontation.
- no. 74: Multinational Enterprise and National Security.
- no. 78: Ian Smart: Future Conditional: The Prospect for Anglo-French Nuclear Co-operation.
- no. 79: Robert Moss: Urban Guerrilla Warfare. With an appendix: Minimanual of the Urban Guerrilla by Carlos Marighella.
- no. 80: Moving the Glacier: The Two Koreas and the Powers, by Morton Abramowitz.
- no. 81: Egil Ulstein: Nordic Security.
- no. 82: Civil Violence and the International System. Part I: The Scope of Civil Violence.
- no. 83: Part II: Violence and International Security.
- no. 84: Christoph Bertram: Mutual Force Reductions in Europe: The Political Aspects.
- no. 85: Jack Davis: Political Violence in Latin America.
- no. 87: Geoffrey Dukes: The Indian Ocean in Soviet Naval Policy.
- no. 89: Trevor Cliffe: Military Technology and the European Balance.
- no. 90: Richard Ellingworth: Japanese Economic Politics and Security.
- no. 91: East Asia and the World System. Part I: The Super-Powers and the Context.
- no. 92: Part II: The Regional Powers.
- no. 93: Conflicts in Africa.
- no. 95: Kunio Muraoka: Japanese Security and the United States.
- no. 96: Wolfgang Heisenberg: The Alliance and Europe. Part I: Crisis Stability in Europe and Theatre Nuclear Weapons.
- no. 97: Masataka Kosaka: Options for Japan's Foreign Policy.
- no. 98: Kenneth Hunt: The Alliance and Europe. Part II: Defence with Fewer Men.
- no. 99: Harry Gelber: Nuclear Weapons and Chinese Policy.
- no. 100: Anthony R. Wilkinson: Insurgency in Rhodesia, 1957-1973
- no. 101: Hannes Adomeit: Soviet Risk-Training and Crisis Behaviour: From Confrontation to Coexistence?
- no. 102: Force in Modern Societies: Its Place in International Politics
- no. 103: Force in Modern Societies: The Military Profession
- no. 104: Peter Polomka: Indonesia's future and South-East Asia

Prijs per nummer f 4,-, inclusief btw en verzendkosten, bij vooruitbetaling te voldoen.

Bestellingen te richten aan

Nederlands Genootschap voor Internationale Zaken
Alexanderstraat 2, 's-Gravenhage,
telefoon (070) 46 64 29, giro 14 66 67.
